Ціна примірника 0.80 зл.

27210

Наші дні

Ч. 2. Львів, лютий 1943. Рік II.

ДЕ ОРЛИ В ЗЕМЛЮ ВГРУЗЛИ

Потяг скрегоче й дзеленчить від напруги, паротяг сердито пихкає закопченою люлькою димаря. Надолужуючи невелике спізнення, потяг поспішає чимдуж з Реївця до Холма.

Сутеніє помалу; сонце заходить у рудому тумані. Крізь вікна вагону мерехтять знайомі краєвиди Холмщини. Спершу начебто все звичайне та буденне: зелена рівнина, зжаті поля, хатки під пелехатими стріхами принишкли між деревами й кущами. Аж ось, ліворуч залізничного шляху, старезним, поржавілим, з землі виростим зубом промайнула на мить Білавинська вежа. Висока стіна з вікном-бійницею, а по боках приросли до неї пощерблені рештки двох інших стін. Навкруги зелена дрягва грузької заплавини. Ще й тепер ледве добредеш до вежі, і ніяк не зрозумієш, як це можна було змурувати таку велику споруду за давніх віків, коли води ґрунтової було, певне, більше, ніж тепер.

...„Стоїть же столп поприще от города камен, а на нем орел камен ізваян" — виринає із пам'яті скупа згадка Галицько-Волинського літопису...

Орел, знайдений у Червені

Стоїть вежа до цього часу, до цього часу по-давньому, по-літописному „стовпом", а не вежею, не баштою називають її білавинські селяни, коли виходять косити навколо вежі болотяну отаву.

А орла вже немає.

Старий орел, що літав колись по світу попереду римських легіонів, чудесний птах — символ влади й сили, сів колись на білавинській вежі. А потому важко впав і загруз глибоко у зеленому баговинні...

Потяг біжить далі — на обрії зарисувалася Холмська гора. Сама гора потанає вже у вечірніх сутінках, тільки сильветка трьох верхів холмського собору поломеніє ще в червоному промінні.

Вийшовши з потягу на залізничній станції, йдете спершу через міле місто великих і малих будинків з побіленими стінами та червоними черепичними дахами, побудованих у „подгалянському стилі".

Ці будинки пахнуть недавньою кресовою Польщею, Польщею бундючних парад на третього травня і в день „свята моря", Польщею темносиніх поліційних мундирів і „радісної творчости" незлічених урядовців з Безпартійного Блоку.

Це біло-червоне місто було призначене для залізничної дирекції. В місті мали осісти сотні урядовців, прибулих зі Шлеську, з Познанщини, з-під Кракова, разом з намальованими, наперфумованими жінками й розмаїтими зальотними панночками. Звідси польський дженькіт мав заливати Холмщину й Підляшшя, глушити, під землю вганяти твердий згук північноукраїнського слова, мав отруйливим пістряком роз'їдати вузлуватий, ствердлий, скам'янілий у пасивному опорі дух автохтонної людности.

І це місто — цей наймолодший „модерний" Холм — мертве. Польський уряд не встиг його до краю добудувати і перенести до Холма залізничну дирекцію. Цвинтарним холодом віє від свіжопобілених стін; немає дерев; ні трава, ні кропива, ні будяки не хочуть рости на землі, засипаній відламками цегли й тинку, білій від вапна, липкій від звезеної глини.

Коли вас лякає ця мертва біло-червона дільниця, то йдіть з залізничної станції до міста іншою дорогою. Тоді ви йтимете безконечно довгою вулицею, обабіч якої простяглися брудні й обскубані жидівські доми. Через низькі двері ви можете провалитися до заялозеної гнилої корчми, або в збитій з дощок вуличній будці замовити склянку несамовито, немов губи варшавської красуні, фарбованого квасу з гіркаво-терпким присмаком сахарини. Є ще й інші вулиці в Холмі — вузькі, непроїзні, з дерев'яними будинками, помальованими сіроземною або цегляно-червоною фарбою, з вікнами, завішеними провінціяльними рожевими завісками. Вони нагадують ті, за казьонним, касарняним „ранжиром" побудовані доми, що стовбичать уздовж усіх залізниць усіх земель колишньої Російської імперії. Тільки джунглі жоржин та півоній попід вікнами нагадують, що і в цих будинках трималися рештки холмської української крови, а за рожевими завісками сіроокі дебелі красуні билися з думками — як відкинути залицяння польського поручника, коли своїх поручників немає... А на передмістях будинки розбіглися по полю, стоять один від одного далеко, немов не маючи один до одного довір'я й симпатій.

Ближче до ринку латинська фара вгрузла в землю важкою масою закоптілого, посірілого муру; стіни навіки просякли театрально-істеричними вигуками кресових ксьондзів. Неподалік від костела глинясте урвище зяє холодною дірою. Це вхід до старих печер холмського замку. Десь у глибині лябіринту цих печер є „заля тортур", де не розбереш, що справжнє, а що підробив холмський магістрат, щоб заграти трохи на нервах спраглих сенсації нечисленних туристів. Маленька церковця-каплиця стала на сторожі казьонно-синодальних традицій; до неї тулилися рештки місцевих москалів і москвофілів, коли налякали їх тіні далекого й славного минулого Холмщини, що почали раптом гнівно вставати із збезчещених підземель холмського собору. Але й ця церковця не ріже тут ока яскравістю московських купецьких церков. Тут вона потахла в сірості другої половини дев'ятнадцятого сторіччя. В архіві цієї церкви тліє метричний запис про те, що в родині одного з холмських чиновників, Сергія Грушевського, народився син — Михайло. Українство вже ніколи, за найгірших навіть обставин, не вмре, коли воно не вмерло в безнадійній сірості тих часів.

І ось ілюстрація до цієї тези — жовто-блакитні вивіски на вулицях того Холма, в якому напередодні вибуху польсько-німецької війни сліди українства тяжко було б знайти і вдень з ліхтарем. На ринку в ресторані „Маруся" хрипить грамофон; Маруся, не символічна, не уявна, а зовсім реальна, конкретна, навіть масивна, з соромливою посмішкою розносить гостям борщ і котлети. Можете їсти їх спокійно, маючи запоруку їхньої неотруйности в медичному авторитеті доктора Петрищина, що вигідно розсівся за буфетом. А за довгими столами — кого тільки не побачиш. І підхолмські куркулі, що закушують занадто ефемеричний для їхніх могутніх організмів міський ресторанний обід, замість десерту, витягнутими з кишені здоровезними шматками сала, і різних високих наук магістри з Галичини (дехто з них вступив згодом у Холмі на матуральний курс, але тільки дехто), і уенерівські полковники та сотники (в автентичності ранг невірні Хоми сумнівалися, але з усієї статури видно, що на тачанку б йому з кулеметом та в степ, а не в канцелярії Удека папір псувати!).

Все це одне з одного глузує, нарікає, пліткує, але працювати мусять спільно, і самі не помічають, як у цього гарячому казані відливається помалу новий тип всеукраїнця.

Так було у Холмі за легендарних часів холмсько-лемківсько-краківського П'ємонту. Тепер, мабуть, багато змінилося, але мусіли залишитися й такі сліди, яких не змиє ніяка, навіть найгрізніша, супротивна хвиля. Ось у сірих казьонних мурах колишньої евлогіївської духовної семінарії, а потому польської гімназії, дзвінкими голосами щебече молода Холмщина — Холмська українська гімназія. В одній з великих заль дрімає під ключем музей — кілька розчавлених писанок, молі їдять кілька народних одягів, восковолиця візантійська Богородиця дивиться на добродушних святих українського барокка, на химерні завитки різьби „Древа Єсеєвого". В льохах під будинком гори паперів: під купами нахабно галасливих брошур про польськість Холмщини, під замурзаними учнівськими зшитками, під паперовими горами російського цареславія, можете, як маєте щастя, відкопати записки вчених вихованців віденського Барбареума — холмських єпископів та прелатів, а ще глибше — „Ключ Розуміння" та інші твори Йоаникія Галятовського, плід києво-могилянської вченості. Коли вас це цікавить, можете перегортати пожовклі листки, дивуючись, як зручно цитує автор українською мовою сімнадцятого століття Арістотеля й Августина, Бекона Верулямського і Данте.

А над цією пліснявою старовини-стоголоса юність переливається живим сріблом. З переможним гуркотом в'їжджають на подвір'я гімназії ковані драбинясті вози; на возах важкі скрині й мішки з хлібом, гречкою та салом, на скрині й мішках вусатий дядько-патерфаміліяс і дівка, як грім, — кров з молоком. За пазухою посвідка про скінчення польської народної школи, в душі жагуче бажання вчитись далі. Коло тисячі учнів вступило до гімназії — гуде, як рій. Але біда й горе, коли суворий фізик, інженер — чернігівець, що приїхав з Закарпаття і викладав перед Холмом у Ряшеві (місить наш нарід, як тісто, благословенна Божа рука!), понаставляє дівчатам двійок. Стогін і плач стоять тоді в жіночій бурсі, і молоденька львов'янка — панна Данка Світликівна — ніяк не може стримати своїм авторитетом професора і вихователя буйних потоків дівочих сліз. Двійка вдаряє у гордість, сантиментальність виявляється в плачі, а холмські українці не можуть бути не горді й не сантиментальні: в цьому напрямку йшов тут, висловлюючись за Дарвіном, „природний добір". Хто не був гордий, той не витримав польського натиску і покинув свій нарід. Хто не був сантиментальний, до того не промовляли досить сильно почорніла, в землю вросла, дерев'яна церковця або слов'янські букви на хресті на могилі діда — і результат той самий. Тому така горда, а водночас мрійно-сантиментальна залишилася на Холмщині українська кров.

Коли відкривалася холмська українська гімназія, по коридорах лунала польська мова. Діти звикли до того, що по-українському треба говорити в хаті, з батьками, а в школі по-польському. А були й діти з таких сіл, де українська мова зовсім призабулася. Ось зовсім неподалік від Холма, за Білавинською вежею, є таке село Окшів, де у селянській хаті по-польському розповідатимуть вам „як нам поляци церкве бужили", а з стіни хати, з портрету, прислухуватиметься до цих оповідань „наш вещ народови" Шевченко.

Проминуло кілька місяців, і ось вже ті самі діти з захопленням оповідають про різні події української історії. Навчилися їх з оповідань вчителя, бо підручників ще нема. „Володимир Великий спровадив з Греції ксьондзів..." — „Пане професоре! Чому він каже „ксьондзів?" Треба казати священиків!". А вже найбільший ентузіязм викликають історичні епізоди, зв'язані з Холмом. Діти хочуть знати ці епізоди до найменших подробиць. Подобається їм, як князь Василько, Данилів брат, урятував Холм. Татари післали його до обложеного Холма, щоб він наказав оборонцям міста піддатись. Післали не самого, а разом зі своїми доглядачами. А князь Василько набрав до кишені каміння. Прийшовши до міста, почав кричати, що дружина повинна піддатись, а одночасно кидав каміння на землю. Дружинники зрозуміли, що слова князеві треба розуміти навпаки.

Так оповідається в літописі, — але чому цей епізод так подобається дітям? Здається, тому, що князь Василько розв'язав проблему, як розв'язав би її кожній холмщак, під впливом історичних обставин трохи хитрий і дуже обережний...

Діялися й інші речі, що вирізьблювали нове обличчя Холмщини твердо, навіки. Ось величезна похоронна процесія розтягнулася малощо не на цілий кілометр. Ховають учителя з села Верещців, вихованця львівської богословської академії. Лежить він у домовині з перерізаним ворожою рукою горлом. Короткі промови, сльози дрижать на скуйовдженій сірій бороді найбільше холмського з усіх холмщаків — сенатора Любарського. То не диво, що так побиваються діти над могилою дорогого пана вчителя. Але дивляся на старших селян з Верещців, на їх закам'янілі обличчя, чую їхні присяги бути вірними пам'яті полеглого героя і його наукам — і не пізнаю їх. Чи ж не так давно сам учитель розповідав, що добрі люди в його селі, і до праці української ставляться неохайно, тільки ж усе кажуть: „українці приїхали до нас", „українці роблять те і те". А ви хто? Ми тутешні, православні. Сперечався з ними пан учитель, а переконав щойно власною кров'ю.

Не всюди аж крови треба було, щоб переконати. В багатьох випадках доволі було для цього запалу й самовідречення у праці. А також часу... Бо холм-

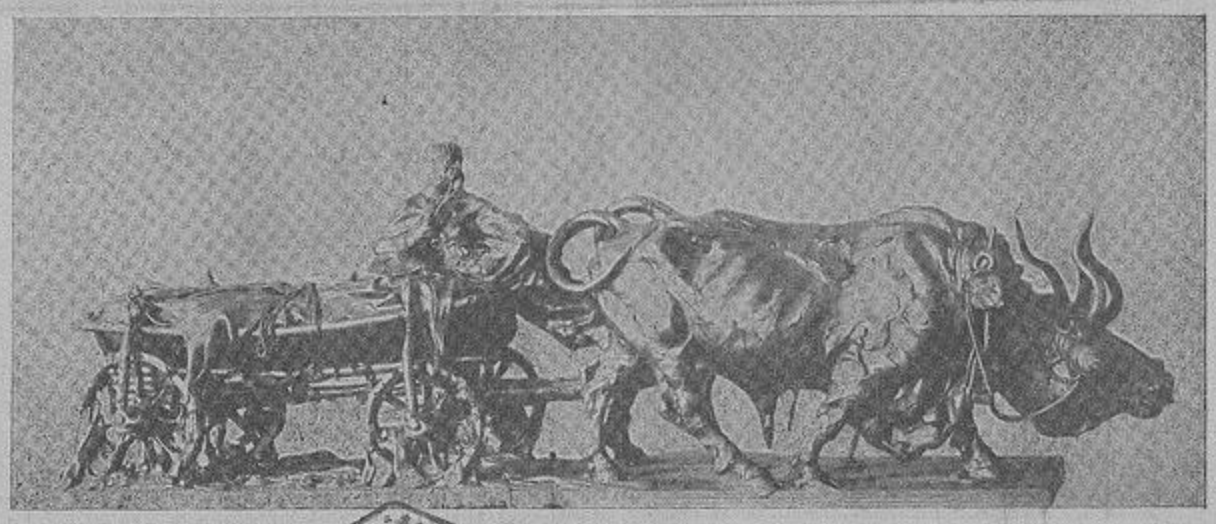

М. Мухин Чумак

Науково-дослідна бібліотека

щак довго придивляється до людини, поки впевниться, що це справді його приятель. Занадто багато найрізніших в овечі шкури передягнених вовків бачив він на своєму віку, а опарившись на молоці, дмухає й на воду.

Що таке Холмська Гірка, важко уявити собі тому, хто її не бачив. Допомогти уяві може картина Петра Холодного - батька „Княжий Галич". Пригадайте собі цю картину, отих струнких лицарів, що виїхали з брам міста. За собою залишили бурхливий, кипучий Галич, місто, що його билини сплутали з „Індією багатою". Залишили Галич з його боярством, загрузлим у багатстві, анархічних амбіціях та інтригах. Вони подаються на північ, до лісових країн. Там вони почувають себе краще: Життя небезпечне: раз-у-раз набігають хижі погани-ятвяги, плюндрують, нищать, палять, людей забирають у полон. Дикі вони, але завзяті й хоробрі, велику лицарську славу можна здобути, воюючи з ними. Літописець розповість про ці бої докладно — опише небезпечні пригоди, по іменях назве, хто в якому бою був поранений, хто вбитий. Опише двобій у підлясській пущі молоденького ще королевича Льва з ятвязьким князем Стейкинтом — вийде щось, як біблійне оповідання про двобій Давида з Голіятом. Розповість, як молодий королевич привіз зброю Стейкинтову батькові і як радів король Данило з синової хоробрости.

Ось він — Данило князь з дружинниками лови діє. Полями й лісами мчать вершники з картини Холодного „Княжий Галич". Добре їм тут: звірини дикої куди більше, як біля Галича: ведмеді, тури, вепри дикі. Жовтий мед капає з бортей, видовбаних у стовбурах високих сосен. Летять навперегони, і раптом спиняються, вражені надзвичайною красою місця.

Навкруги оточена заквітчаними луками й полями, здіймається вгору самітна гора. Та й стрімка ж — якби укріпити її, нелегко було б ворогам її здобути.

І спитався Данило в місцевих людей:

„Як називається це місце?"

А вони відказали: „Холм ім'я йому"...

І полюбив Данило це місце, і почав будувати на ньому город...

Так розповідає літопис, а краса місця, що вразила колись Данила, вражає до цього часу. Вінчає гору холмський собор. Великий масив білих мурів розкладений так гармонійно, що здається надзвичайно легким. Придивляєшся — кожна архітектурна подробиця наскрізь західно-европейська, а в загальній гармонії частин — український смак, український дух.

Зелені дерева й кущі квітчають Гірку, як і за часів Данила-короля. З вершка гори зір розбігається на всі боки далеко. На північ видко Білавинську вежу, на захід Люблинська шоса, минаючи „Княжу гору" з піскуватими узбіччями та рідкими соснами на вершку, підноситься вгору, врізуючись поміж ліси. Там, на дев'ятім кілометрі від Холма, стоїть друга вежа з княжих часів — Стовпівська. Єпископ Яків Суша, історик Холма, що жив у половині XVII ст., доводив, що ця вежа залишилася від мисливського замку київського князя Щека. Тому, мовляв, гора, що на ній стоїть Стовпівська вежа, називається так само, як одна з київських гір, — Щековиця. За народним місцевим переказом, якийсь злий чарівник ув'язнив був у цій вежі „руську княжну"; не могла вона втекти, визволитися з-під влади злих чарів. Могла тільки ходити з Стовпівської вежі до Білавинської по срібному дроті, що його простягнув поміж цими вежами чарівник. Погаслі центри буйного життя, давні столиці, що зійшли на рівень другорядних міст, обростають народними легендами, як обростають зеленим мохом стародавні руїни. Тому не диво, що недалеко від Холма, під тихим плесом Базилінського озера, що його глибини ніхто ще не зміряв, дзвонять час від часу затоплені дзвони. Тільки праведна душа, тільки правдивий вірний син Холмської землі може їх почути на світанку першого дня Великодніх свят. Там монастир запався під землю підчас татарського нападу.

Під землю, до країни тіней пірнуло минуле Холма. У підземеллях собору спочив Данило-король, спочили князі й дружинники в гостроверхих шоломах. Затоплені дзвони грають глухо з таємничих глибин. А ті, що їх чують, знають, що заграють вони колись голосно, переможно.

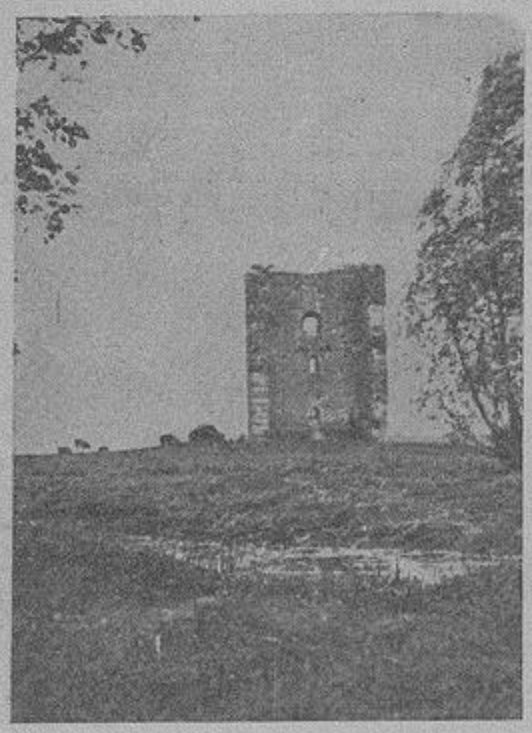

Вежа в Білавині *Фото С. Гординський*

Сиджу на Холмській Гірці з археологом і розмовляю з ним на теми, як легко здогадатись, археологічні. Говоримо про те, що вежі Стовпівську та Білавинську неслушно називають у популярних брошурах вежами з часів короля Данила. Про всі будинки, що їх збудував Данило у Холмі, сказано в літописі, що він їх „созда". А про Білавинську вежу сказано інакше: „стоїть". А перший похід Данила скінчився тим, що він відібрав від поляків „Берестє, Угровеськ, Верещин, Стовпє, Комов і всю Україну". Отже ж Стовпе існувало вже тоді, коли Холма ще не було, а сам Данило

Вежа в Стовпі *Фото Б. Данилович*

ще не панував на Холмщині. Коли було тоді Стовпе, то був, мабуть, і „стовп", від якого воно одержало свою назву.

Стараємося здогадатись, яке призначення могла мати Білавинська вежа, збудована на низині, на багнищі. Яке могла мати така вежа стратегічне значення — важко зрозуміти. Ось Холмська гора — це інша річ. Данило шукав для своїх фортець передусім високих, стрімких пагорбів, не клопотався навіть, коли біля такого пагорба не було порядної річки. Львівський Високий Замок і мізерна Полтва дають добрий приклад. А в Холмі річки зовсім немає; щоб забезпечити фортецю водою на випадок облоги, Данило викопав на верхів'ї гори глибочезний колодязь. Цей колодязь був великим досягненням тогочасної інженерії, з гордістю пише про нього літописець; а тепер діти бавляться, кидаючи у колодязь каміння, і дивуються, що так довго треба ждати, поки камінь долетить і шубовсне у воду...

— Це так — каже археолог. Але найдавніші городй, з передкняжої доби, повставали часто на низинах, на болоті. Отакий город Волинь — там, де Гучва впадає до Буга. Ось я маю цього літа розкопувати місце давнього Червеня, столиці городів Червенських, теж на низині...

* * *

Серед зелених торфовищ розкинулося село Чермно, колишній Червень, а до нього притулилося за річкою село Турковичі й Турковицький манастир. Щороку незчисленні юрби прочан мандрують до манастиря, співаючи про те, як манастир, за польських часів, був забраний і сплюндрований, як тоді „зневажена Царица" Мати Божа — перейшла до вбогої каплиці на могилках. „Тут наші предки із могил встають, щоб бути з нами" — лунає тоді спів полями Холмщини.

Вже за польських часів прибували тихцем на турковицькі здвиги й гості з Галичини — дивувалися надзвичайному горінню духа ображеного у своїх найглибших почуваннях народу.

У 1940 році особливо багато цих гостей прибуло на Турковицьке свято. Зустрічалися й віталися в Турковичах люди, що звикли вітатись на львівському ринку та вулиці Руській, у Перемишлі та Тернополі.

Зливний дощ нікого не налякав, не прохолодив, — душі були гарячі. „Росою небесною" назвав цю зливу сенатор Любарський, коли, витираючи хустинкою мокру лисину, стояв на зелених червенських валах і проповідував про славу минулу городів Червенських. Перстом вказував на недалеке село Вакиїв і пояснював його назву так, як пояснюють місцеві люди: через це, мовляв, село шлях стелився з Червеня „во Київ". Пояснення було з філологічного погляду не дуже сильне — літопис згадує, в драматичному оповіданні про осліплення Василька, „двір Вакиїв" у Володимирі Волинському; виходить — ім'я таке було — Вакий. Що ж вдіете: такий уже нарід Холмщаки: з споминів про минуле свого краю нічого не розгублять, а ще й додадуть чимало від щирого серця, на превелике обурення суворого критичного ерудита-професора Кордуби. А втім, тоді у 1940 р. мало хто був настановлений критично; думки та мрії багатьох рвалися з червенських валів таки „во Київ".

Відразу ж по святі сформувався літній табір для молоді, що його можна було б узяти за якусь новітню Січ, якби не присутність юначок... Вранці на світанку поринали стрімголов у чорну, рвучку воду Гучви, вискакували, дзвонячи зубами, гімнастикувалися, вправлялися. На обід з вовчим апетитом сьорбали рідкий куліш, нічим не гірший від славної спартанської чорної юшки — не дарма ж наприкінці вісімнадцятого сторіччя німецький історик Енгель писав за всіма правилами тогочасної науки вчений латинський трактат „Про військову республіку, або порівняння лакедемонян з козаками".

Окріи усього цього завзято копали під керівництвом археолога — д-ра Л. Чикаленка. Глибокими ямами й рівчаками врізувалися у червенські вали, перекопували й те місце на низині, де знаходилося цвинтарище. Археолог із завзяттям перевертав на всі боки кожний глиняний черепок, кожний шматок перержавілого заліза, кожну скляну намистинку або відламок привезеного колись до Червеня з Арабського каліфату скляного браслета.

Рештки спорохнілих дерев'яних колод глибоко під землею сповняли радістю його археологічне серце: він креслив на папері пляни мостів, і шляхів давнього города, що сполучували його з далеким світом. В археологічній уяві зелені рівнини навкруги валів заповнювалися різнобарвним різноплемінним натовпом наїжджих купців, шоломи блищали на головах воїв, а патріярхальні племінні князі чинили суд і розправу...

Місцеві селяни приходили іноді подивитись на розкопи і допомагали навіть археологові відгадувати колишнє призначення знайдених речей. Для чого могла служити, напр., оця невеличка кістяна штучка? — Авже ж, що сітки нею плели, рибу ловити. Селянський побут мало змінився за ту тисячу років, що над ним прошуміли. Учасники розкопів були трохи розчаровані. Ще добре, як знайшлися ковзанці, не залізні, а вирізані з кінської кістки — це ж будь що, пам'ятки українського спорту з якогось дев'ятого століття по Христі! А то все одне й те саме: кістки, глиняне череп'я, залізна іржа, спорохніле або звуглене дерево. Чому б не знайти якусь золоту з самоцвітами корону у кілограмів з десять ваги!

Вечорами, пригнавши додому худобу, порпалися у розритій землі сільські діти, пробуючи, чи вони не будуть щасливіші, чи не знайдуть якихось скарбів. Дарма! Археолог добре пильнував, щоб земля була дбайливо перетрушена. А втім, одного вечора до археолога підійшов селянин з маленькою дівчинкою: „Оце, пане професоре, моя дочка знайшла щось у тій ямі!". Дитинка тримала в замурзаній ручці шпильку з пожовклої слонової кости. Шпилька прикрашувала колись, певне, біляве волосся червенської княжни або боярської одиначки. На шпильці сидів орел — завзятущий, дзюбатий старий орел римських легіонів, цезарський птах — символ сили і влади, що сів колись на цих зелених торфовищах та загруз у них глибоко; і оце вперше після більше ніж тисячі років подивився посліплими від тисячолітньої темряви очима на сонце.

Борис Ольхівський